

Беззуб'як М. Й.

НАЦІОНАЛІЗМ, ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ, ВІЙНА. ХТО ВИНЕН?

In this article different modes of interdependence between war and nationalism are regarded. The misinterpretation of nationalism as a cause of major modern wars is disproved. National aspirations are treated to be quite peaceful and constructive social forces

Націоналізм відіграє важливу роль у витлумаченні конфліктів і воєн. Нині навряд чи існує історичне явище, яке більше звинувачують у розпалюванні воєн та роздмухуванні конфліктів, ніж націоналізм. Є очевидне політичне бажання перекласти відповідальність за всі спалахи насильства в сучасному світі й новітній історії саме на націоналізм. Однак, на відміну від морального зла, соціальне зло ніколи не мало однієї первопричини: воно багатомірне та багатофакторне. Тим-то й постала необхідність у теоретичній апології націоналізму, в знятті з нього звинувачення в тому, що він є головним конфліктогенним фактором сучасності. А отже, вкрай важливо з'ясувати практичне й теоретичне співвідношення між війною і націоналізмом.

Війна була і залишається одним з ключових явищ і головною загрозою міжнародних відносин. Останні є тлом жорсткого

міждержавного змагання, що неминуче спричиняє періодичні спалахи воєн та конфліктів. За своєю конфліктогенністю, міжнародні відносини багаторазово перевершують всі інші суспільні сфери. Війна — це «квінтесенція» організованого насильства.

Поява націоналізму як соціальної сили та культурної установки мало що змінила в міжнародних відносинах: адже війни були до епохи націоналізму, будуть і після неї. «Історії були відомі війни, тиранія, ксенофобія та масова різанина ще до моменту народження сучасних політичних націй. Тридцятирічна війна у XVII сторіччі коштувала Німеччині аж ніяк не менше, ніж війни у XX сторіччі»¹. Ось і Е. Сміт стверджує: «Націоналізм не може нести відповідальність за змагання держав, яке існувало задовго до виникнення його доктрини»².

Тим, хто проклинає націоналізм як причину воєн, слід всі ці прокляття спрямувати проти воєн загалом, а не однієї з можливих її причин. Доволі часто критик націоналізму виявляється прихованим пацифістом, котрому просто бракує мужності та відвертості заперечити війну як таку. Такий пацифізм пояснюється усвідомленням більшістю тверезомислячих людей того, що війна, на відміну від націоналізму, є вічним історичним явищем. Війни постійно спалахували і спалахуватимуть не лише між націями, але й між релігійними спільнотами, наднаціональними чи донаціональними імперіями, первісними племенами, локальними громадами.

Від кінця XVIII ст. світ і міжнародні відносини вступили до нової історичної епохи, в якій націоналізм відіграє одну з ключових ролей. Націоналізм глобально поширився (як соціальна сила) і утвердився (як культурна установка). Погляд на сучасні суспільства неминуче включатиме (більшою або меншою мірою) елемент націоналізму. Так само в сучасному світі не існує жодної геополітичної, цивілізаційної чи функціональної сфери, яка залишалася б поза впливом націоналізму. За таких умов будь-яка подія міжнародного життя, будь-який міжнародний конфлікт, будь-яка війна неминуче нестиме на собі відбиток націоналізму. Однак, те саме стосується і всіх інших явищ суспільного життя — від релігій і технологій до побуту. Нині навряд чи існує хоча б якесь соціальне явище, котре не було б тією чи іншою мірою національним і не стосувалося б націоналізму. За твердженням Дж. Брюбейкера, ««Нація» є настільки центральною та багатогранною категорією сучасних політичних, теоретичних засад, культурних міркувань

та практики, що насправді складно уявити собі світ без націоналізму»³. На думку Е. Сміта, більшість сучасних політичних конфліктів, народних протестів і державних проектів позначені націоналізмом⁴. З іншого боку, вже Д. Шнаппер зазначає, що сама по собі національність не несе відповідальності за розв'язання конфліктів, адже «коли політичний порядок набуває форми нації, війни набувають національного характеру; коли він ґрунтувався на принципах династії, релігії чи імперії, війни мали династичний, релігійний чи імперський характер»⁵.

Націоналізм на певних етапах своєї еволюції справді може стати причиною війни. Однак, це одна з можливих причин, і далеко не головна. Лише засліплена ненавистю до націоналізму (переважно це — націоналізм інших націй) людина може не визнавати ролі релігійних, імперських, технологічних, економічних, морально-етичних і культурних факторів виникнення воєн: «...особливість ХХ сторіччя полягає у приділенні меншої уваги існуванню націй, а також у технічній ефективності застосування знищувальної зброї та насамперед факту послідовного впровадження Державою у раціональні думки людей ідеї про фізичне знищення цілих народів»⁶. Конкуренція між організованими соціальними спільнотами неминуче призводить до застосування ними одне до одного організованого насильства, тобто призводить до воєн. Змагання неминуче породжує війну, а легітимізацій воєнних дій є безліч і частина з них справді націоналістичні.

Хоча націоналізм і є однією з можливих причин воєн, однак його роль як фактору спалаху воєнних дій зменшується, що пояснюється: інтернаціоналізацією та подальшим узв'язаністю міжнародного життя; появою новітніх надруйнівних військових технологій; вже реалізованістю національних прагнень значною частиною етнічних груп; появою нових причин воєн та відновленням старих. Зменшення ролі націоналізму як причини війни не виключає збереження чи навіть збільшення його ролі як одного із засобів суспільного самозбереження і виживання, відстоювання незалежності та захисту ідентичності. Так, Е. Сміт зазначає: «Умови для постмодерної відміни націоналізму ще не настали і глобалізація аж ніяк не призводить до усунення націоналізму, а в наш час може навіть посилити його»⁷. Водночас слід зауважити, що сама по собі загроза війни не зможе стримати об'єктивних національних прагнень етнічної спільноти до національного та національно-державного утвердження. Е. Сміт зазначає,

що навіть жертви, покладені людством на вітвар двох світових воєн (і багатьох малих збройних конфліктів), не зменшили «плодючість і повсюдність» націоналістичних прагнень⁸. І річ тут не в «агресивній сліпоті» націоналізму, а в тім, що більшість воєн мали причини лише малою мірою пов'язані з національною проблематикою. Д. Шнаппер зазначає, що у ХХ ст. переважна більшість конфліктів були не суто націоналістичними, а спонукались здебільшого ідеологічними міркуваннями⁹.

Націоналізм як такий є просто соціологічним узагальненням. Натомість, існує багато різних конкретно-історичних націоналізмів частина з яких є більш агресивними і конфліктогенними, а частина менш. Жоден націоналізм не виникає з нічого, так би мовити на порожньому історичному місці. Націоналізм кожної окремої нації несе на собі відбиток її попередньої історії. І якщо ця історія була войовнича, завойовницька, жорстока, то всі ці ознаки будуть успадковані націоналізмом. Таким чином, націоналізм завойовницьких та імперіалістичних народів міститиме в собі набагато більший потенціал конфліктогенності, ніж націоналізм народів миролюбних і конструктивних. «Німецький воєнний націоналізм був традицією народно-етнічного й імперіалістичного мислення... Це мислення засновувалось на ідеї антагоністичних, а не добросусідських відносин між націями, в світлі якої війна представлялась природним виходом, в результаті чого вирішувався результат міжнаціональної конкурентної боротьби»¹⁰.

Доволі часто агресивність та войовничість націоналізму безпосередньо впливали з владно-силових параметрів нації та держави, які їх дотримувались. Загалом, можна стверджувати, що націоналізм великих держав і націй неминуче міститиме більшу чи меншу частку агресивності й войовничості. «Націоналізм великих націй мав бути об'єднавчим, загарбницьким і експансіоністським за характером. На думку лібералів, це був дороговказ, за яким незмінно рухалась історія в напрямку більшої територіальної, людської та ресурсної єдності»¹¹. Показовим є наголос Е. Сміта на експансіоністському ефекті поєднання націоналізму великої нації і держави з «духом лібералізму». Однак зауважимо, що будь-яка велика нація і держава, навіть та, що не сповідує лібералізм, неминуче прагнутиме до поширення, використовуючи й інші ідеології. Тут доречно нагадати думку самого Е. Сміта про те, що націоналізм є не ідеологією, а політизованою формою культури — громадської, народної, автентичної. Таким чином,

націоналізм, з одного боку, є ідеологічно індиферентним і йому «байдуже», яку ідеологію використовувати задля втілення своїх цілей. Він потребує хоч якоїсь ідеології, аби виразити в її термінах свої прагнення. Історії відомі не лише ліберальні, але й консервативні, комуністичні й фашистські форми націоналізму. З іншого боку, між націоналізмом й ідеологією відбувається постійна боротьба за те «хто кого використає». В разі цілковитого підпорядкування націоналізму певною глобальною ідеологією, він припиняє бути власне націоналізмом і перетворюється просто на живильну силу ідеологічної експансії.

Націоналізм спроможний набувати агресивності внаслідок взаємодії з іншими націоналізмами. Позбавлена войовничості на перших стадіях національної еволюції, етнічна група може виробити її під дією збройного втручання та військової загрози з боку інших націй. Отже, миролюбний націоналізм має всі шанси стати націоналізмом войовничим, зазнаючи впливів з боку інших націоналізмів. В цьому випадку відбувається міжнаціоналістичне взаємоденування насильства. Відповідно й націоналістична схильність до війни є переважно набутою, а не присутньою ознакою націоналізму. На думку Е. Сміта, «націоналізми так часто борються проти держав і міждержавного порядку, щоб дати місце притлумленим і невизнаним культурним спільнотам у світі національних держав»¹². Йому вторує О. Данн: «Національні рухи є рухами політичної опозиції; розмежування з політичним супротивником має для них конститутивне значення. Тому в їхніх ідеологіях і формах активних дій міститься прихований потенціал конфліктності, який легко переходить в націоналізм»¹³. За твердженням К. Калхуна, спроби створення сильної і згуртованої національної держави неминуче викликають опір з боку інших національних груп і держав, що не лише сприяє національному розвитку, але й провокує міжнаціоналістичне взаємоденування насильства¹⁴.

Націоналізм, за своєю сутністю, є творчою і конструктивною силою. Він спрямований на витворення держав, а не їхню руйнацію. Націоналізм руйнує лише те, що заважає державо- та націєтворенню. Нині можна констатувати, що він створив більше, аніж зруйнував. Його жертвами стали переважно заскоружлі і нежиттєздатні імперії, які впали б і під тиском інших причин. Творчий характер націоналізму зводить до мінімуму його роль як можливої причини воєн. Е. Сміт твердив: «Як показують приклади

Радянського Союзу, Югославії, Курдистану й Ефіопії, не націоналізм per se відповідальний за розвал держав. Націоналізми швидше виникають на руїнах держав, які з інших причин, так само як із етнічних, більше не життєздатні. ... Там, де держави з якоїсь причини більше не життєздатні, націоналізм може становити альтернативу часто нестабільному (тому що примусовому) статус-кво; альтернативу більш життєздатну тому, що він краще відповідає народним сподіванням у конкретному регіоні»¹⁵.

Війна може бути більш або менш раціональною, однак в ній завжди задіяні інтереси воюючих сторін. Саме на підставі ступеня реалізованості цих інтересів і визначається переможець у воєнних діях. Інакше кажучи, головним питанням війни є питання ставок, тобто питання того, що набуває переможець і що втрачає той, хто зазнає поразки. Тому й націоналізм доволі часто є ставкою у війні, а не її причиною. Йдеться про можливість втрати, в результаті військової поразки, національної цілісності, національної державності, національної ідентичності. У світі національних держав і національних суспільств існує багато причин виникнення воєн, проте поразка в будь-якій з таких воєн неминуче призводить до ущемлення націоналізму того, хто зазнав поразки. «Найчастіше ставкою у військових конфліктах є існування, створення або знищення націй, як самостійних політичних одиниць, або цілих держав. Через те, що відносини між етнічними групами та націями безпосередньо пов'язані з легітимністю уряду та з самим способом суспільного життя, націоналізм був однією з руйнівних сил військових конфліктів, починаючи з ХІХ сторіччя»¹⁶.

Розбудова національного суспільства мало чим відрізняється від розбудови будь-якого іншого суспільства. Тут так само діє загальносоціологічний принцип «залучення/виключення». Інакше кажучи, будь-яке суспільство є закритою соціальною організацією, тобто воно залучає одних людей і соціальні групи та виключає інші. У випадку національного суспільства таке «залучення/виключення» здійснюється на підставі національно-етнічної належності. Разом з тим, цих підстав може бути безліч, і національно-етнічна лише одна з них. В історії людства було чимало випадків геноциду, вигнання, поступового витіснення з життя суспільства людей і груп, які не відповідають критеріям належності до нього. Таким чином, далеко не всі «чистки» в історії людства були етнічними, далеко не всі конфлікти — національними і далеко не всі війни — міжнаціональними. «Знаменита Варфоломійська ніч

1572 р. була не менш жорстоким погромом, аніж в більшості республік колишнього Радянського Союзу, розпочатим королем Карлом ІХ та його матір'ю — французькими «патріотами» флорентійського розливу»¹⁷.

Міжнародні відносини, як вже зазначалося, були і залишаються жорстко конкурентною сферою. Війни постають об'єктивним результатом цієї конкуренції. Головною властивістю цих воєн є те, що вони відбуваються між різними суб'єктами міжнародних відносин. Таким чином, за своєю суттю війна є інтернаціональним, а не національним явищем. Послідовний і «справжній» націоналіст має на меті винятково державне утвердження власної нації, а не завоювання і підкорення інших, відповідно й війна постає всього лиш побічним продуктом прагнення до національно-державного утвердження, проте аж ніяк не його кінцевою метою.

Війни відігравали й відіграють важливу роль у розвитку націоналізму і державницькому становленні націй. Однак, тут ідеться про зовнішні фактори, а не про ті, що випливають з природи власне націоналізму. Війна може згуртувати націю, пробудити і зміцнити її націоналізм. На думку Е. Сміта, «війна мобілізує етнічні почування й національну свідомість, стає об'єднавчою силою в житті спільноти і забезпечує міфами та спогадами наступні покоління»¹⁸. Проте війна ніколи не створить націю, хоча цілком може її знищити. За твердженням Д. Шнаппер, війни лише пробуджують свідомість етнічних груп та вже існуючих політичних одиниць¹⁹. Причому, таке пробудження може стосуватися не лише безпосередніх учасників конфлікту, але й третьої сторони, націоналізм якої розвивається під впливом національних змагань інших народів²⁰.

Націоналізм справді провадить війни. Однак, ідеться винятково про один тип цих воєн — національно-визвольну війну. Справжній і послідовний націоналізм зупиняється на межі геополітичного ареалу відповідної нації. Ці межі перетинає вже не націоналізм, а імперіалізм чи войовничий універсалізм, що живиться національною енергією окремих великих націй. Так, щодо фашистського універсалізму та експансіонізму О. Данн зазначає: «В спробах пояснення фашизму, які супроводжували його з моменту його зародження, певна роль приписувалась також і націоналізму, але він, як правило, відігравав у них підпорядковану роль, яка, по суті, так і залишилась нез'ясованою»²¹.

Імперіалістична війна чи війна за глобальне поширення тоталітарних уявлень може легітимізуватися в націоналістичних

термінах. Однак, вона не буде націоналістичною за своїм змістом. Показово, що імперіаліст і тоталітарний революціонер можуть виправдовувати свою діяльність націоналізмом. Однак, протилежна ситуація неможлива: адже зазіхання на права інших націй автоматично зводить нанівець право твоєї власної нації. Націоналізм в ціннісному плані живиться взаємним визнанням різних націй на рівні права. Таке взаємне визнання прав всіх націй на самовизначення і державну незалежність перетворилося на один з конститутивних принципів сучасної системи міжнародних відносин²².

Всі ідеологічні прокляття в бік націоналізму як такого є породженням конкретно-історичного націоналізму домінуючих націй. Народи євроатлантичної сфери виявились першими, хто реалізували свої національні прагнення і створили потужні національні держави. Цілковито використавши потенціал націоналізму, вони, за логікою всіх домінуючих груп і держав, позбавляють цієї можливості (цілком або частково) інші нації. Націоналізм подається як природний в його західноєвропейській та північноамериканській версіях. Всі інші форми націоналізму виставляються євроатлантичною пропагандою як агресивні та конфліктогенні. Таким чином, отримуємо типову стратегію домінуючих соціальних груп і держав — стратегію «подвійних стандартів». У рамках цієї стратегії власне їхній націоналізм визнається як цілком нормальний, тимчасом, як націоналізм інших країн визначається потенційною загрозою, джерелом конфліктів і можливою причиною війни. Схоже висловлюється К. Калхун: «Багато з того, що ми тепер вважаємо мирним патріотизмом устояних і зразково сучасних західних націй, є результатом більш ранньої кривавої історії. Процес консолідації держав і націй був тривалим і аж ніяк не природним. Історично він викликав конфлікти в державах, які ми тепер вважаємо стабільними демократіями, так само як він викликає конфлікти в державах що формуються. ... Те, що тепер видається міцною, майже природною національною ідентичністю, є результатом символічної боротьби, а також культурного і цілком матеріального насильства»²³. Той самий К. Калхун стверджує: «Почасти однорідність національної культури, для створення якої Франції знадобився значний час, було саме те, чого сербські націоналісти намагались домогтися в Боснії за допомогою насильства, вбивств, терору. ... Але не слід вважати, що процес національної інтеграції у Франції чи інших західноєвропейських країнах був цілком мирним. Франція відома як одна з найбільш інтегрованих

країн Європи ... ця однорідність формувалась не тільки високоцентралізованою системою освіти, але й завойовницькими війнами, під час яких королі — особливо Бурбони — поступово поширили свій вплив на всю територію, яку тепер прийнято вважати «природним» шестикутником Франції»²⁴. Таким чином, шляхи націєтворення, відкриті свого часу євроатлантичними націями, нині ними ж закриваються для націй напів-периферійних і периферійних.

Націоналізм країн світ-системного ядра нічим не поступається, а навіть переважає націоналізм народів решти світу. І винятково великодержавне лицемірство спонукає стверджувати протилежне: «Якщо поглянути уважніше, то стає зрозуміло, що націоналізм властивий не тільки для слабких держав. Насправді націоналізм найбільш сильний в найбагатших країнах, хоча публічно до нього звертаються значно рідше, аніж в країнах слабких»²⁵. Державотворчий націоналізм сучасних напівпериферійних національних держав передбачає відвоювання права на відтворення тих форм націє- і державотворення, які вже були апробовані народами євроатлантичного світ-системного ядра.

¹ Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Домінік Шнаппер; [Пер. з фр. Р. Мадера]. — Харків: Фоліо, 2007. — С. 12.

² Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт; [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала]. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 212.

³ Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в Європі / Роджерс Брюейкер; пер. з англ. О. Рябов. — Львів: Кальварія, 2006. — С. 23. — Бібліогр.: с. 250–264. — ISBN 996-663-194-6. (в обкл.)

⁴ Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. П. Таращук. — К.: Основи, 1994. — С. 67.

⁵ Шнаппер Д. Назв. праця — С. 12–13.

⁶ Шнаппер Д. Назв. праця — С. 12.

⁷ Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. Р. Фещенко. — К.: К.І.С., 2004. — С. 125.

⁸ Там само. — С. 111.

⁹ Шнаппер Д. Назв. праця — С. 152.

¹⁰ Данн О. Нації і націоналізм в Німеччині 1770–1990 / Отто Данн; пер. с нем. И. П. Стребловой. — СПб.: Наука, 2003. — С. 225.

¹¹ Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. — С. 85.

¹² Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — С. 213.

¹³ Данн О. Назв. праця. — С. 15.

¹⁴ Калхун К. Націоналізм / Крейг Калхун; пер. с англ. А. Смирнова. — М.: Территория будущего, 2006. — С. 236.

- ¹⁵ Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — С. 212.
- ¹⁶ Шнаппер Д. Назв. праця. — С. 151.
- ¹⁷ Калхун К. Назв. праця. — С. 172.
- ¹⁸ Сміт Е. Д. Національна ідентичність. — С. 36.
- ¹⁹ Шнаппер Д. Назв. праця — С. 46ю
- ²⁰ Сміт Е. Д. Національна ідентичність. — С. 36.
- ²¹ Данн О. Назв. праця. — С. 276.
- ²² Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. — С. 126.
- ²³ Калхун К. Назв. праця. — С. 173.
- ²⁴ Там само. — С. 171.
- ²⁵ Валлерстайн І. Миросистемний аналіз: вступ / Іммануїл Валлерстайн; пер. с англ. Н. Тюкиной. — М.: Територія майбутнього, 2006. — С. 140.